

Radicale verlossing – strijd en overgave in tijden van onzekerheid

Intro

Deze zomer kwamen de schijnwerpers van de media op iemand terecht die normaal niet de krantenkoppen zou hebben gehaald. Het ging om de 37-jarige Poolse seizoenarbeider Marcin Kolczynski die verdronk toen hij drie kinderen uit de zee probeerde te redden. Tegen zijn vrouw, die hij op dat moment aan de lijn had, zei hij nog, ‘ik moet gaan, er zijn kinderen in nood.’ Daarna sprong hij in het water, maar werd meegesleurd door een muistroom. De kinderen overleefden het, Marcin niet. ‘Hij heeft zijn leven gegeven voor die kinderen’, meende zijn familie in Polen. Binnen een paar dagen kwam er een enorme stroom sympathie, en via crowdfunding, ook een substantiële financiële ondersteuning op gang voor Marcins weduwe en gezin. ‘De Poolse kinderredder’, zo werd hij genoemd.

Motieven van opoffering waren er deze zomer meer. Te denken valt aan de lof voor het zorgpersoneel dat zich al maanden opoffert aan de frontlijn van de coronabestrijding. Maar opoffering kan ook een punt van discussie worden. ‘Moeten we onze economie opofferen om een paar ouderen, dat dorre hout, te redden’, vroegen enkele opiniemakers zich af? Hetgeen weer tot de hashtag #geendorhout leidde. Hoogleraar Frits de Lange deed in de laatste uitgave van PThUnie ook een opmerkelijke duit in het zakje. Hij stelde, dat als er tussen een jongere en hemzelf moest worden gekozen, ‘hij wel wilde gaan’. ‘Ik offer mezelf wel op’.

In deze lezing wil ik stil staan bij dit uitermate krachtige, maar ook ongemakkelijke en zelfs als bedreigend ervaren motief van opoffering en verlossing. Die twee horen bij elkaar. Je offert je immers niet zo maar op, voor niets. Het idee is, dat je met het offer iets bereikt, het is instrumenteel voor een doel: het moet leiden tot redding, bevrijding of in ieder geval aflossing van een schuld, verzoening zelfs.

Als niet-theoloog, en als historisch onderzoeker van conflict en terrorisme ben ik de laatste jaren steeds vaker tegen dit motief van opoffering & verlossing aangelopen. Ik heb het een tijdje gemedend, omdat het zo’n *mer à boire* is, er gaat zo’n wereld van geloof, emotie, en controversie achter schuil. Het is ook iets dat lastig objectief te onderzoeken is. Het is immers een uitermate intiem geloofsgoed, dat dwaas wordt als je er publiekelijk over gaat praten. Maar toch kon en kan ik er niet meer om heen om te concluderen, op basis van onderzoek dat ik de laatste jaren onder radicale jongeren en terrorismeveroordeelden heb uitgevoerd, dat er talloze jongeren zijn die worden gegrepen door noties van opoffering en verlossing. Veel van hen worden geen terrorist en houden het bij radicale ideeën. Maar een aantal kiest, voortgedreven door de notie van radicale verlossing, weloverwogen voor de weg van aanslagen en geweld. Wanneer verlossing evenwel gepaard gaat met dwang en geweld, en niet in vrijheid geschiedt, brengt het geen bevrijding en redding, maar dood en verderf.

‘Verlossing’ is dus een krachtig motief. Maar de ware betekenis ervan raakt ondergesneeuwd; enerzijds door de manier waarop het in gesecculariseerde, gehumaniseerde vorm in samenleving en cultuur wordt gebruikt (Marcin, de zorgmedewerkers), anderzijds doordat het door extremisten aan de inzet van geweld wordt gekoppeld. Daarom is het zaak dat we als kerk,

immers hoeder van het evangelie, ons ook tot deze zoektocht naar radicale verlossing verhouden. Daartoe doe ik vandaag een aanzet.

Verlossing als cultuurmotief

Verlossing lijkt op het eerste gezicht een zeer christelijk begrip, en daarmee ook in culturele zin een begrip dat naar de marge is geduwd. Wie gelooft nog in de eens wijdverbreide en gezaghebbende trits: ellende, verlossing, dankbaarheid? Toch is de notie dichter onder het gladde asfalt van de postmoderne ontplooiings- en zelfverwerkelijkingscultuur aanwezig dan we denken, ik gaf net al wat voorbeelden.

Even kort een overzicht. Inderdaad heeft verlossing oude christelijke papieren. In het Nieuwe Testament wordt verlossing aangeduid met het Griekse woord *apolutrosis*: een woord dat wijst op boetedoening, op het betalen van een prijs om verlost te worden van het kwaad. *Redemption*, de Engelse vertaling, heeft net als het Nieuw-Testamentische *apolutrosis* ook die dubbele betekenis: theologische verlossing, én financiële vereffening van schuld. In het Oude Testament ging het om verlossing als belofte, roeping en bevrijding uit Egypte. In het Nieuwe Testament ging het nog verder. Daar kwam bij de verlossing van persoonlijke schuld (zonde, boete). Verlossing heeft dus meerdere elementen: er zijn daders (de overtreders, zondaars), of juist onderdrukten, er wordt een rechtsprekende instantie geïmpliceerd die bepaalt dat er een schuld of zonde is begaan, en er moet een afdoening komen, in de vorm van een boetedoening, verlossing, of andere vorm van betaling. Met Augustinus is daar ook de notie bijgekomen dat alle mensen met de erfzonde schuld op zich hebben geladen en die zelf uiteindelijk niet kunnen afbetalen. Daar is een tussenpersoon voor nodig, een pleitbezorger, zondebok en uiteindelijk een offerlam. In de bijbelse theologie is het de hemelse Rechter zelf, die daartoe Zijn eigen Zoon stuurde, de Messias, ofwel de *Sotër* (de Verlosser, Lukas 2:11). Zo is verlossing ook een eschatologisch begrip geworden: het slaat een brug tussen begin van de schepping en zondeval, de geboorte van Jezus en Zijn kruisdood, de situatie van een christen in het hier en nu, en de uiteindelijke wederkomst van Christus.

Max Weber heeft elders veel uitgebreider uitgelegd waarom dit zo'n sterk motief is geworden in de geschiedenis van het Westen. Voortgedreven vanuit het verlangen naar verlossing en in het licht van de hierboven geschetste eschatologische verwachting en heilsgeschiedenis, zouden (protestantse) christenen zich toegewijd hebben aan hun aardse roeping om zich niet door irrationele verleidingen van het pad af te brengen, maar hard te werken en zich in te zetten, op rationele wijze, om Gods verlossing waardig te zijn. In de literatuur, cultuur en filosofie van het Westen is het begrip vervolgens gesecculariseerd. Het werd gekoppeld aan vaderlandsliefde en patriottisme, het werd geprojecteerd en in allerlei romans en toneelstukken een terugkerend patroon van heroïsche strijders dan wel tragische helden en heldinnen.

Naast deze zeer sterke annexatie van het begrip door de christelijke theologie en cultuur is het principe van verlossing ook van grote betekenis in andere wereldgodsdiensten. De boeddhistische traditie spreekt bijvoorbeeld van verlichting. En *prayascitta* in de Indiase godsdiensten verwijst naar zuivering, bevrijding en verkeerde daden. Ook de islam en het jodendom kunnen als verlossingsreligies worden aangeduid. In het jodendom zijn er tal van religieuze rituelen en praktijken die wijzen op vrijkopen en verlossen, zoals bijvoorbeeld de Pidyon HaBen – een ceremonie die bij de geboorte van een zoon wordt uitgevoerd en bestaat uit het leggen van zilveren muntstukjes op het kindje. En veel bekender nog: het zondebok-ritueel (in het

Engels beter vertaald met ‘scapegoat’). Tijdens Yom Kippur, dat zijn oorsprong heeft in Leviticus, wordt een bokje de woestijn ingestuurd dat symbool staat voor de zonden van het volk Israël.

In de islam bestaan verschillende begrippen die de betekenis van verlossing invullen. Door overgave of onderwerping (de letterlijke betekenis van islam) aan Gods wil en wetten, door het rechte geloof aan te hangen (*iman*) kan de gelovige een godgevallig leven leiden. Moslims kennen echter niet de notie van erfzonde. Daarom is er in de soennitische islam niet zo’n eenduidig centraal principe van verlossing als in het christendom, ofschoon ook moslims zich dienen te bevrijden, verlossen, zuiveren van kwaad en zonde, en dagelijks horen terug te keren tot de juiste vorm van aanbidding. Woorden als *inqadh* (redding, verlossing), *islah* (verbetering of correctie) en *tazkiyya* (zuivering van het zelf), of *kaffara* (boetedoening) wijzen op het belang van berouw en de inspanning die geleverd moet worden om de gelovige te bevrijden van dwalingen. In algemene, gangbare toelichtingen op de Koran wordt vaak gesproken over een register, of een staat van dienst van iedere gelovige, waarin slechte daden tegen goede worden weggestreept, om zo tot een waar behoud van de ziel te komen. Salafisten vatten verlossing nog strenger op. Zij roepen op tot *islah*, zuiveringen: van het eigen zondige leven, maar ook van de gemeenschap en samenleving als geheel. De verlossing ligt dan in een ommekeer van een goddeloos mens, die zich afwendt van zijn aardse oriëntatie en zich richt op de bron: de Koran en de overleveringen van de Profeet in de zuiverste vorm. In een meer politieke vorm kan het begrip *inqadh* worden gebruikt: bevrijding van goddeloze onderdrukking.

Is verlossing dan alleen een begrip dat kan bestaan binnen religies? Nee. Want vanuit de sociologie en culturele antropologie wordt inmiddels volop erkend dat het zoeken naar zin, het formuleren van doelen die boven de onmiddellijke eigen levenshorizon uitstijgen, inherent is aan alle menselijke culturen. En waar een onvolmaakt en gebroken beeld van het hier en nu wordt waargenomen en er een ideaal achter de horizon wordt geprojecteerd, moet er gewerkt, betaald, en geleden worden om dat ideaal dichterbij te halen. Verlossing, het aflossen van een schuld om die toekomst veilig te stellen, komt op die manier in vrijwel alle ideologieën terug. In het verleden zijn mensen geradicaliseerd om hun ras, natie, stam of voetbalclub te verdedigen. (Zeker in de voetbalwereld keren religieuze motieven vaker terug, denk aan Johan Crujff, die in Barcelona de bijnaam ‘El Salvador’ [de Verlosser] kreeg.) Bij alle seculiere ideologieën – socialisme, communisme, nationaalsocialisme, fascisme en vormen van hedendaags populisme zien we de combinatie terug van de articulatie van onrecht, grieven of tekort, van persoonlijke overgave (aan een leider, partij, groep), en de oproep om deel te nemen aan een echte of symbolische strijd, om zo de eigen gemeenschap te bevrijden en te zuiveren van vermeende vijanden (de klassenvijand, buitenlanders, joden, moslims, etc.).

De mens is een religieus wezen, in goede en in kwade zin – vrijwel iedereen gelooft uiteindelijk in een hoger doel (transcendent of immanent aan deze wereld) en heeft daar iets voor over. Ons altruïstische gen dat tot opoffering voor de gemeenschap leidt, zet ons aan tot inzamelingsacties voor kankerpatiënten, tot redden van kinderen in nood, maar brengt ook uitsluiting voort en de stigmatisering van vermeende vijanden van de gemeenschap. De vraag is dus niet of verlossing alleen een rol speelt in religieuze contexten, maar hoe er vorm aan de sociale beleving van verlossing wordt gegeven. Hoe wordt verlossing genormeerd en voorgeschreven – waaruit bestaat de schuld of boete, wie moet die vereffenen en op welke wijze? Daarbij is religie natuurlijk wel vaak een versterkende factor: als concrete ethische praktijken vanuit heilige Schriften kunnen worden gedictieerd, of wanneer daders beloningen in het hiernamaals in het vooruitzicht worden gesteld, geeft dat meer kleur en betekenis aan het motief van verlossing.

Radicale verlossing

Dat brengt me bij mijn volgende stap in dit betoog, de zoektocht naar radicale verlossing zoals ik die bij terroristen en extremisten tegenkwam: namelijk de keuze voor de opoffering in de strijd, als martelaar.

Een keuze voor martelaarschap is een extreme daad van boetedoening met als doel verlossing. Een paar jaar geleden publiceerde IS een propagandafilm met de titel *Sawlat al-fida*: ‘De kosten van de verlossing’. *Fida* betekent hier martelaarschap, of opoffering. Daarin schreef de organisatie potentiële volgelingen voor dat ze zich bij de strijd moesten voegen om zichzelf en de gemeenschap te verlossen – en dat dat wat zou kosten: hun eigen leven en dat van anderen. IS richtte zich in het bijzonder op jongeren met een strafblad. ‘Sometimes people with the worst past create the best futures’. Zo kregen jongeren die een witwassing of verlossing van hun criminele verleden zochten, het aanbod van een doorstart, waarbij dat gewelddadige verleden juist een pré was. Als het geweld en de criminaliteit maar voortaan voor het goede doel werden aangewend, en niet langer voor zelfverrijking. In een bijbehorend filmpje legt een lid van Rayat al-Tahweed met een bivakmuts al schietend uit wat de bedoeling was:

De waarheid is dat jullie allemaal zondaren zijn. Want diep vanbinnen weet je wat je aan het doen bent, en dat je niet verandert. Je draait rond in kringetjes, je weet wel, ik ben eigenlijk een moslim in mijn hart, ik ben een moslim in mijn hart, het ware geloof is in mijn hart, ... [maar] waar ben je wanneer we je nodig hebben om hoofden af te hakken, waar ben je wanneer ze onze kinderen en onze vaders afslachten, of onze vrouwen verkrachten? En jij loopt nog steeds rond op te scheppen dat je in het Westen woont, op te scheppen dat je een zogenaamd gangster-leven leidt ... kom op, zeg!

Dit soort aansporingen en sanctioneringen van radicale verlossing maakten en maken op veel jongeren grote indruk, juist omdat het zo absoluut, radicaal en zuiver is. Het transposeert hun leven van banale genoegens, of zelfs kleine criminaliteit, in één keer naar de toonsoort van volstrekte overgave en heiligheid. Van looser tot held, van zondaar tot engel der wrake in één sprong.

Neem nu het volgende verhaal, dat zich afspeelde in de jaren 2012-2015. Op een dag waren tien Delftse jongens verdwenen van het pleintje waar ze altijd rondhingen; ze waren vertrokken naar Syrië. Het ging om de groep die bekendstond als de Paradijspoortjongeren, naar het stukje Delftse koopgoot waar ze zich vaak verzamelden. De jongens, zo’n vijftig in totaal, waren rond de zestien jaar oud, van Marokkaanse komaf en opgegroeid in de Delftse Gillisbuurt. Een aantal had een strafblad, onder meer voor het dealen van drugs. Gemeenteraadslid Abdel Maanaoui, die veel jongens en hun familie kende, verklaarde na hun vertrek dat hij stomverbaasd was. Het leek juist beter te gaan, ze waren rustiger en gedroegen zich niet meer zo recalcitrant tegen hun ouders en de autoriteiten. ‘Toen ze [de jongeren] fanatiek met de islam bezig gingen, dachten wij: Dat is prima, ze worden serieus.’ Het was evenwel de opmaat naar hun aansluiting bij de terroristische strijd in Syrië en Irak.

Wat de jongens bond, waren hun gemeenschappelijke ervaringen van botsingen met de Delftse autoriteiten en mislukte stageplaatsen. Maar de echte aanleiding voor hun radicalisering

was een gedeeld drama dat zich in december 2010 had voltrokken. Een van de jongens, ‘Mo’, besloot die maand samen met twee vrienden een supermarkt in Moerkapelle te overvallen. Bij die overval werden ze betrapt, en na een worsteling met een supermarktmedewerker viel ‘Mo’ van een trapje en brak zijn nek. Hij overleed dezelfde avond nog aan zijn verwondingen. ‘Veel jongeren beseften opeens dat zij niet in de hemel zouden komen als ze zo bleven doorgaan... Toen hebben ze bedacht: áls we sterven, dan niet als overvaller, maar op het pad van de jihad.’

Overtuigd van hun zonde en tekort vertrok een eerste groepje eind 2012 om boete te doen, en zich bij Jabhat al-Nusra aan te sluiten, een aan Al Qaeda gelieerde jihadistische organisatie in Syrië. Daarna volgden er nog een aantal. Ze stortten zich volop in de strijd, en waren er trots op om als vriendengroep op jihad te zijn. Het was ‘een gunst van Allah’ om op deze manier hun ware geloof te bewijzen en af te rekenen met hun vorige leven. In de loop van 2013 kwamen ze één voor één om het leven, in het ‘gezegende land’, waar ze als martelaren het echte paradijs hadden willen bereiken.

Wat was hier gebeurd? Deze groep was in de ban geraakt van radicale verlossing: geconfronteerd met een vastgelopen leven, frustraties en vernedering vonden ze bevrijding in de omarming van opoffering en strijd. Zo wisten ze niet alleen hun besmeurde verleden schoon, maar gaven ze in één klap hun huidige leven zin, ze plugden zichzelf in in een betekenisvol verhaal van de strijd tegen het kwade. Net als in een computerspelletje, waaraan velen van hen thuis ook verslaafd waren geweest.

Buitenstaanders vroegen en vragen zich af waarom jongeren naar Syrië wilden vertrekken, en zich bij de jihadistische strijd wilden voegen. Wetenschappers hebben daar talloze boeken over vol geschreven: de meeste zoeken het in psychologische verklaringen, trauma’s, achterstelling, of meeloopgedrag. In de media wordt vaak juist naar de Islam of de Koran als zodanig gewezen. Maar beide verklaringsrichtingen zien iets over het hoofd. De politici of publicisten die naar de Koran wijzen, vergeten dat terrorisme bij alle denkrichtingen voorkomt, en dat de meeste moslims geen terrorist zijn. De wetenschappers die geweld verpsychologiseren, zien de transcendente en metafysische aspecten over het hoofd. Daar tussenin zit de realisatie dat het gaat om een verlangen naar zin, en naar radicaal ongeduld om een tekort op te vullen en die zin in het hier en nu te voelen, te beleven. Ik duid dat dan aan met radicale verlossing: dat is een begrip dat zowel psychologisch, sociaal, maar ook religieus en ideologisch van aard is. Precies gezegd: radicale verlossing is zowel een ideologisch als religieus construct dat zich uit als een praxis: een actualisering van een levensbeschouwelijk of geloofssysteem in deze wereld, door het adopteren van rituelen, praktijken, performances, vaak van gewelddadige aard, die de directe en materiële realiteit overstijgen en een transcendente waarde hebben als onderdeel van de strijd tegen ‘het kwade’. Het gaat dus om het superchargen van een leven van tekort en gemis, dat via deelname aan de strijd (de Eindstrijd, volgens IS), naar een ‘next level’ van heroïek, bevrijding en satisfactie wordt gekatapulteerd – het leven krijgt weer zin, je bent gezien, gered.

Het is een zeer aanschouwelijk, voor veel jongeren herkenbaar en aantrekkelijk drieluik van gevoeld tekort, zelfgekozen overgave en strijd, leidend tot verlossing en beloning. Op basis van onderzoek dat ik de afgelopen drie jaar onder terrorismeveroordeelden heb uitgevoerd, zag ik dit drieluik steeds vaker terug. Het is niet nieuw, in de geschiedenis van de propaganda van de daad, van wederdopers tot anarchisten, van RAF en IRA tot Breivik, zien we het eveneens terug. Maar de rol van sociale media, de manier waarop de strijd in geuren en kleuren de huiskamers en de puberbreinen binnenkomt, heeft het proces van radicalisering aan een immense acceleratie en

intensivering onderworpen. Het Kalifaat ligt om de hoek. Je wordt superheld in je eigen computerspel. Tenminste, zo lijkt het eventjes.

Contrapunt

We zien de omarming van de rol van heilige strijder, van een avatar die afrekenet met zijn demonen om zo het ‘next level’ te bereiken ook terug bij rechtsextremisten. In Halle en in Christchurch is de gamificatie van rechtsextremistisch terrorisme een feit: de daders waren uit op het behalen van zo veel mogelijk ‘punten’ voor het aantal neergeschoten buitenlandse, islamitische of joodse slachtoffers. Je zou het een spiegelbeeld kunnen noemen van de punten die jihadisten met hun strijd wilden behalen. In het laatste geval gaat het om punten voor Allah, recente rechtsextremistische daders zochten hun validatie in de gamers community of op 8chan (een online message board met nauwelijks tot geen redactionele controle, in 2019 offline gehaald en als 8kun opnieuw gelanceerd).

Deze invulling van radicale verlossing leidt tot afgrijzen in een samenleving waar we het motief vooral in pacifistische zin kennen: in de inzet voor zeehondjes, in Marcin de kinderredder, of in de zorg. In ons ‘seculier-apocalyptisch tijdlandschap’ (Barbara Adam) kennen we wel beelden van oorlog en ellende, van corona en besmetting, maar de publieke neiging is om dat onheil door de overheid in het hier en nu te laten afwenden (of het te ontkennen dat er onheil is). De verlossing, dat moeten anderen doen, niet wijzelf. Wachten op het hiernamaals is al helemaal geen optie meer. Tegen die context van seculier presentisme en escapisme, van het jong, fit, coronavrij en vooral levend willen blijven, is de daad van radicale verlossing van de bovengenoemde extremisten, een gotspe. Daar is een radicaliteit aangenomen, die wij nauwelijks meer kennen.

Toch, aan het eind van deze lezing gekomen, vraag ik mij af hoe een christelijke contrapunt hier eruit kan zien. Niet vanuit de antithese, maar vanuit de muzikale definitie van contrapunt: om tegenstemmen met die van de onze te verbinden. Want ik denk wel dat we zo’n contrapunt moeten zetten. Uit die seculiere applauscultuur voor zorgmedewerkers spreekt immers een impliciete erkenning dat er wordt geleden. En een verlangen naar mensen die ons voorgaan en helpen in dat lijden. Zelfs de extremisten met hun agressieve zondebokcultus houden ons een spiegel voor, want zij laten een manier van overgave zien die bij mensen als generaal Van Uhm begin 2014 (nog voor de opkomst van IS) onwillige bewondering oproep. De uitreizigers die naar Syrië vertrokken hadden immers hun leven over voor hun idealen.

Tegelijkertijd weten we met z’n allen ook dat deze vormen van verlossing niet leveren wat ervan gehoopt werd. Daar lopen de door de media of door henzelf benoemde verlossers zelf ook al tegen aan. De zorgmedewerkers hoeven al dat applaus niet als mensen daarna massaal de Covid-regels aan hun laars lappen, en niet bereid zijn de prijs van de beperkingen te bepalen. Vrijwel alle terrorismeveroordeelden die ik in de gevangenis sprak, gaven toe, dat hun zoektocht naar verlossing omsloeg in teleurstelling en bederf. De terroristische groep waar ze zich in Syrië of Irak bij aansloten, was alleen uit op geld en gewin; de leiders waren psychopaten, en de Syriërs zaten helemaal niet op hun komst te wachten. De Amerikaanse psycholoog Dan McAdams, die uitgebreid onderzoek heeft gedaan naar verhalen die mensen zichzelf en anderen over hun verlossingservaringen vertellen, noemt dit de ‘sequence of redemption’ die zo dikwijls omslaat in een ‘sequence of contamination’.

Maar daarbij moeten wij het niet laten. In dat gat van frustratie, teleurstelling, verbittering en leegte ontstaat ruimte om uitdrukking te geven aan het verlangen naar ware verlossing. Om

recht te doen aan het lijden dat er is, en dat naar bevrijding smacht. Want het staat immers buiten kijf dat er geboet moet worden, dat er betaald moet worden en dat het iets moet kosten. Werken aan een vaccin kost tijd en geld. Er zijn zoveel mensen die allang de prijs voor die verlossing moeten betalen. Wij komen er met elkaar nog best aardig van af, maar veel mensen lijden verlies, van geliefden, van gezondheid. En als het gaat om de strijd in Syrië dan klopt het toch ook waar de Syriëgangers op verwrongen wijze naar verwezen: naar die onschuldige burgers die daar de prijs betalen van onderdrukking, van binnenlands en van westers mismanagement van de conflicten in het Midden-Oosten.

Met die vraag wil ik eindigen. Moeten wij als kerk ons dat niet veel sterker ter harte nemen: dat er lijden is, en dat mensen worstelen met hun tekort, en zich radeloos afvragen wat zij daar mee moeten? En dat ze snakken naar medemensen die zichzelf willen vergeten en er voor hen willen zijn? Mensen als Tom Wright, Rowan Williams, of Erik Borgman hier in Nederland houden ons keer op keer voor dat de kerk er is om die realiteit te benoemen. En dat we, in de woorden van Miroslav Volf en Matthew Croasmun, ons als theologen of christenen niet alleen ‘naar binnen moeten keren’, maar die alternatieve voorstellingen van het goede leven moeten laten zien. Is de kerk immers niet de plaats waar moet worden gewerkt aan de wording van de ‘volwassen mens’, om met Efeze 4 te spreken? Dat is de mens die verlossing echt serieus neemt, die beseft dat hij onderdeel is van het lijdende lichaam van Christus, en als Zijn navolging ook moet leren zichzelf te vergeten.

Dan pas kom je bij de echte kern van radicale verlossing, zoals die in het Evangelie is geopenbaard. Frits de Lange gaf een voorzet, ik sprak er in het begin over. Hij bood aan om zich eventueel, en in volle vrijheid, te willen opofferen. Maar dat is nog hypothetisch en afwachtend geformuleerd. De vraag is voor de kerk, voor theologen, voor u: kunnen we daar nu al naar toe preken en theologiseren, en ons zelf, en onze gemeenteleden daartoe uitrusten en aansporen? Om nu al boodschappers van de verlossing te zijn, en onszelf te geven, in navolging van de Heer en uit liefde voor de schepping.